

Leesexemplaar

JODEN EN MOSLIMS AAN ZET

JODEN EN MOSLIMS AAN ZET

Joods-islamitische ontmoetingen
vroeger en nu

JOACHIM YESHAYA

P E L C K M A N S

Scan de QR-code voor de (bron)teksten A-Z waarnaar in het boek verwezen wordt of raadpleeg ze via pelckmans.be/joden-en-moslms-aan-zet.

© 2023, Joachim Yeshaya en Pelckmans Uitgevers nv
pelckmans.be
Brasschaatsteenweg 308, 2920 Kalmthout, België

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, op welke wijze ook, zonder de uitdrukkelijke voorafgaande en schriftelijke toestemming van de uitgever, behalve in geval van wettelijke uitzondering. Informatie over kopieerrechten en de wetgeving met betrekking tot de reproductie vindt u op www.reprobel.be.

All rights reserved. No part of this book may be reproduced, stored or made public by any means whatsoever, whether electronic or mechanical, without prior permission in writing from the publisher.

Bij de samenstelling van *Joden en moslms aan zet* hebben wij teksten en illustraties ontleend waarvan wij de bron niet hebben kunnen achterhalen. Mogelijke rechthebbenden kunnen zich tot de uitgever wenden.

Omslagontwerp: Herman Houbrechts
Vormgeving: Crius Group

D/2023/0055/71
ISBN 978 94 6337 416 3
NUR 740/746

pelckmans.be

 facebook.com/pelckmans.be
 twitter.com/Pelckmans_be
 instagram.com/pelckmans.be

INHOUD

Inleiding	Veertien eeuwen joods-islamitische relaties (622-2022)	10
	De Hidjra	11
	Isaak en Ismaël	13
	Joods-christelijke beschaving, joods-islamitisch conflict?	16
Deel 1		
Hoofdstuk 1.	Joden in de vroeg-islamitische periode	20
	Joodse stammen in het pre-islamitisch Arabië	20
	De profeet Mohammed en de joden van de Ḥidjāz	21
	Arabisch-islamitische veroveringen	26
	Het Pact van ‘Umar	29
Hoofdstuk 2.	Rabbijs versus karaïtisch jodendom	35
	De consolidatie van het rabbijs jodendom	35
	Rabbi Saādja Gaon (Rasag; 882-942)	38
	Karaïsme: een mix van jodendom en islam?	41
Hoofdstuk 3.	‘Gouden Eeuwen’ in al-Andalus	47
	(Vreedzame) convivencia: mythe of werkelijkheid?	47
	Het ontstaan van regionale centra	49
	De bloei van de Andalusisch-joodse cultuur	51
	Wereldreizigers tussen oost en west	59
Hoofdstuk 4.	Egyptische joden onder Fatimiden, Ayyubiden en Mamluken	61
	De geniza van Caïro	61
	Opkomst en verval onder Fatimiden, Ayyubiden en Mamluken	62
	Rabbi Mozes ben Maimon (Rambam; Maimonides; 1138-1204)	65

Hoofdstuk 5.	Sefardische cultuur en Messiaanse opwinding in het Ottomaanse Rijk	69
	Nieuwe kansen na de val van Constantinopel	69
	Sefardische cultuur en kabbalistische literatuur	71
	Messianisme, sabbatianisme en de dönmech	73
Hoofdstuk 6.	Joods-islamitische relaties in de negentiende, twintigste en eenentwintigste eeuw	77
	Westers imperialisme en de nadagen van het Ottomaanse Rijk	77
	De opkomst van het Arabisch en Joods nationalisme	79
	De teloorgang van het joodse leven in de Arabisch-islamitische wereld	82
	Al-Nakba (De Catastrofe) en het Palestijnse vluchtelingenprobleem	85
	Joods-islamitische relaties na de stichting van de staat Israëel	86
 Deel 2		
Hoofdstuk 7.	De Koran en de joden	92
	Joden, Israëlieten, mensen van het Boek	92
	Ambivalentie tegenover joden in de Koran	92
	De vervalsing van de Tora	96
	Bijbelse profeten in de Koran	98
Hoofdstuk 8.	Theologische vraagstukken	103
	De abrogatie (afschaffing) van de Wet van Mozes	103
	Het godsbeeld in de joodse en islamitische traditie	104
	Het hiernamaals in het jodendom en de islam	106
Hoofdstuk 9.	Gedeelde heilige plaatsen	109
	Jeruzalem, Al-Quds: de heilige stad	109
	De tombe van de aartsvaders in Hebron	113
	Pelgrimsoorden tussen oost en west	114
Hoofdstuk 10.	Wederzijdse beïnvloeding	118
	Halacha en shari'a	118
	Het beeldverbod	120
	One God One Music?	123
	Culinaire, folkloristische en onomastische tradities	125

Hoofdstuk 11. De praktijk van het religieuze leven	127
Ḥalāl en koosjer	127
Şawm en tsom	128
Sabbat en vrijdag	130
Liefdadigheid	131
Rituele reinheid	132
Hoofdstuk 12. De positie van de vrouw en de LGBTQIA+-groep	136
‘Uit een man is zij genomen’ (Genesis 2:23)	136
Huwelijk en echtscheiding	137
Islamitisch en joods feminisme	140
‘Wie met een man het bed deelt’ (Leviticus 20:13)	141
Conclusie	
SWOT-analyse (2023)	143
Sterktes	143
Zwaktes	144
Kansen	145
Bedreigingen	146
Bibliografie	148

Voor mijn zoon, die tijdens de afwerking van dit boek leerde lezen

INLEIDING

VEERTIEN EEUWEN JOODS-ISLAMITISCHE RELATIES (622-2022)

Ondanks vele culturele, literaire en theologische overeenkomsten en frequente sociale interactie tussen beide groepen, overheerst momenteel een eenzijdig negatief, ongenuanceerd en gepolariseerd beeld van de relaties tussen joden en moslims. Deze worden getypeerd als doordrongen met geweld, haat, misprijzen, uitsluiting, vervolging en vijandigheid, daar waar tegenwoordig vaak een positiever beeld geschetst wordt van de relaties tussen joden en christenen. Een dergelijke negatieve beeldvorming van de relaties tussen joden en moslims, die worden verondersteld een natuurlijke en eeuwigdurende rivaliteit ten opzichte van elkaar te hebben, wordt vandaag de dag doorlopend gevoed en versterkt door het Israëliisch-Palestijns/Arabisch conflict, dat in wezen politiek-territoriaal en dus niet religieus van aard is. Het jodendom en de islam kennen in veel opzichten zelfs meer overeenkomsten dan het jodendom en het christendom, zoals recent bijvoorbeeld tot uiting kwam in de joods-islamitische oppositie tegen het in Vlaanderen in 2019 ingevoerde verbod op onverdoofd (ritueel) slachten, dat eind 2020 door het Europees Hof van Justitie en in 2021 door het Belgisch Grondwettelijk Hof werd bekrachtigd. Het is ook opvallend dat joden in tijden van terreur vooral als slachtoffers van islamitisch antisemitisme worden gezien, hoewel ze samen met moslims ook in het vizier liggen van extreemrechtse groeperingen.

Om deze negatieve beeldvorming te doorbreken, met name in Nederland en Vlaanderen (die beide omvangrijke joodse en islamitische gemeenschappen herbergen), is er naast de al bestaande Engelstalige onderzoeksliteratuur (opgenomen in de bibliografie) nood aan een Nederlandstalig overzicht zoals hetgeen geboden wordt in dit boek. *Joden en moslims aan zet* vormt voor lezers met een brede belangstelling voor geschiedenis, religie en internationale politiek een ideale referentie om meer te weten te komen over de relaties tussen joden en moslims (of, in de woorden van de ondertitel, *Joods-islamitische ontmoetingen vroeger en nu*). Het biedt ook handvaten aan om opiniestukken en andere teksten uit de gedrukte en nieuwe media over de hedendaagse joods-islamitische relaties in hun historische en maatschappelijke context te kunnen plaatsen.

Door aandacht te besteden aan zowel de raakvlakken als het spanningsveld tussen deze tradities, schetst dit boek op een evenwichtige manier de contouren van een gedeeld verleden in grote delen van het Midden-Oosten en

het Middellandse Zeegebied en van een gezamenlijke toekomst voor joden en moslims als religieuze minderheden in de Lage Landen. *Joden en moslims aan zet* kan daarbovenop gelezen worden als een uitnodiging om te handelen en elke kans aan te grijpen om in dialoog te treden en nauwere joods-islamitische samenwerkings- en vriendschapsverbanden te smeden.

Het boek valt uiteen in twee delen. In het eerste deel wordt ingezoomd op de diverse historische en geografische contexten waarbinnen de joods-islamitische relaties gesitueerd kunnen worden: van de gewelddadige confrontatie tussen de profeet Mohammed en zijn volgelingen en de joden in en rond Medina over de ‘Gouden Eeuwen’ in Andalusië (en ook deels in Egypte en het Ottomaanse Rijk) tot de explosieve situatie in het huidige Midden-Oosten na de stichting van de staat Israël. De ontwikkeling van het rabbijns jodendom en van het karaïsme, weleens omschreven als een middeleeuwse mengeling van jodendom en islam, komen hier eveneens aan bod, net zoals het juridisch statuut van de joden binnen de middeleeuwse islamitische wereld. In het tweede deel wordt er dieper ingegaan op de complexe interactie tussen islam en jodendom, die onder meer tot uiting komt in de houding van de Koran ten opzichte van joden, belangrijke theologische vraagstukken, het fenomeen van gedeelde heilige plaatsen, de wederzijdse beïnvloeding van teksten en tradities, en parallellen en verschillen op het vlak van de praktijk van het religieuze leven en de positie van de vrouw en de LGBTQIA+-groep.

In de conclusie wordt aan de hand van een SWOT-analyse duidelijk waar kansen liggen voor de relaties tussen joden en moslims en wat extra aandacht vraagt. Verder is er op de verso-zijde van het titelblad een QR-code opgenomen die verwijst naar een selectie (bron)teksten (A-Z) waarnaar in het boek verwezen wordt ter ondersteuning van verschillende aspecten van veertien eeuwen joods-islamitische relaties.

De Hidjra

In het jaar 622 werd de Mekkaanse grond de dan tweeënvijftigjarige profeet Mohammed (570-632) te heet onder de voeten. Het waren niet zozeer de meteorologische omstandigheden van de zanderige *Wādī Ībrāhīm* (Abrahamvallei), waarop het grootste deel van Mekka is gegrondvest, die hier iets mee te maken hadden, als wel de toenemende vervolging die hij en zijn groeiende schare volgelingen ondervonden in deze stad die tot dan toe een heidense belevaartplaats was, maar binnen afzienbare tijd zou uitgroeien tot de heiligste plaats van de islam. Mogelijk hadden de joods-islamitische relaties een minder valse start genomen indien de openbaringen van de profeet Mohammed, die al twaalf jaar eerder op veertigjarige leeftijd begonnen waren, niet op

zoveel weerstand waren gestuit. Een opvallend aantal van deze opposenten bevond zich onder de leden van zijn eigen machtige stam, de Quraysh, die instond voor het beheer van het heiligdom van de Kaäba. Feit is dat de *Hidjra* – de noodgedwongen migratie in het jaar 622 van de profeet Mohammed en zijn volgelingen van Mekka, waar hun leven bedreigd werd, naar de ongeveer 350 kilometer noordwaarts gelegen oasestad Yathrib (het latere Medina [de Stad], de tweede heiligste plek van de islam, waar de profeet Mohammed begraven zou worden) – wordt beschouwd als een kantelmoment of, preciezer nog, het startpunt in de geschiedenis niet alleen van de islam maar ook van de joods-islamitische relaties.

Het eerste blijkt uit het feit dat het jaar waarin de *Hidjra* plaatsvond, slechts enkele jaren later werd uitgeroepen tot het begin van de islamitische jaartelling, een gebruik dat tot op heden voortleeft in de islamitische kalender. Deze beslissing werd genomen gedurende een bloeiperiode voor de islam onder het bewind van een man die aanvankelijk een tegenstander was van de profeet Mohammed, maar die zich al snel bekeerde tot de islam en zich ontplooi- de tot een van Mohammeds trouwste metgezellen: `Umar ibn al-Khaţţāb, de tweede kalief die regeerde van 634 tot 644. Overigens ging de *Hidjra* volgens de islamitische hagiografische traditie gepaard met de nodige mirakels waarin ook een spin figureert, die redding bracht door het spinnen van een web aan de ingang van een grot waarin Mohammed schuilde voor zijn belagers, zo de indruk wekkend dat deze grot al lang niet meer betreden was.

Het tweede kan men afleiden uit een opmerkelijk verschil tussen de soera's (hoofdstukken) in de Koran die voor of na de *Hidjra*, respectievelijk in Mekka of Medina, werden geopenbaard. Daar waar de polytheïsten in de vroege, Mekkaanse soera's van de Koran naar voren komen als de voornaamste tegenstanders van de profeet Mohammed, worden zij na het jaar 622 vervangen door de joodse stammen gevestigd in en rond Medina. Zoals in hoofdstuk 7 zal worden uiteengezet, is deze gewelddadige confrontatie met de Medinese joden een beladen thema in de Koran.

Maar ook vandaag de dag nog, in de context van protesten kaderend in het Israëliësch-Palestijns/Arabisch conflict, wordt er soms verwezen naar deze tumultueuze beginperiode van de joods-islamitische relaties, in het bijzonder naar de Slag bij Khaybar. Deze term verwijst naar een veldslag die in het jaar 629 werd uitgevochten tussen de joden van Khaybar, een oase nabij Medina, en de zegevierende moslims onder leiding van de profeet Mohammed. Verschillende versies van een dergelijk protestlied bestaan, waarbij de tweemaal uitgeroepen naam Khaybar wordt gekoppeld aan anti-Israëliësch/joodse/zionistische sentimenten en een verhoopte overwinning van het leger van

de profeet Mohammed. Soms worden in plaats daarvan ook politieke groeperingen vernoemd, zoals de Libanese Hezbollah (Partij van Allah), die in de Israëliësch-Libanese Oorlog van 2006 raketten met de toepasselijke en niet toevallig gekozen naam Khaybar-1 op het noorden van Israël afvuurde.

❖ Akko

Een van de steden die in 2006 onder vuur lag, was de kuststad Akko. De etymologie van deze plaatsnaam, die in het Bijbelse boek Rechters (1:31) voorkomt in een lijst met plaatsen die de Israëliëten niet konden veroveren op de Kanaänieten, is onbekend en mogelijk niet Semitisch. Akko kent een rijke geschiedenis en is een schoolvoorbeeld van de joods-islamitische (en andere) relaties. Ondanks de in hoofdstuk 6 besproken vluchtelingenstroom die gepaard ging met de oprichting van de staat Israël in 1948, is ongeveer een derde van de huidige bevolking van Akko Arabisch, zowel christelijk als islamitisch; daarnaast leven er ook joden, druzen en bahai. Verschillende islamitische dynastieën drukten bovendien hun stempel op deze stad. Periodes van verwoesting, bijvoorbeeld ten tijde van de verovering door de Mamluken in 1291 (die het einde van de kruisvaardersstaat tot gevolg had, maar ook een zware tol eiste onder de joden, zoals een Hebreeuws treurdicht getuigt), werden gevolgd door periodes van wederopbouw. Getuige hiervan zijn de Ottomaanse stadsmuren, de Al-Djazzār moskee (waarin volgens de traditie een baardhaar van de profeet Mohammed wordt bewaard) en verschillende andere bouwwerken waaronder hamams en karavanserais in de door UNESCO als werelderfgoed erkende oude stad van Akko.

Isaak en Ismaël

Een voorafspiegeling van de gecompliceerde joods-islamitische relaties vinden wij terug in een tekst die dateert van vele eeuwen voor de opkomst van de islam: de Hebreeuwse Bijbel, beter gekend als het Oude Testament (→ **Tekst A**, toegankelijk via de QR-code of de website vooraan in het boek op p. 4). De rivaliteit die heerste enerzijds tussen de vrouw en de bijvrouw van Abraham (Sara en Hagar) en anderzijds tussen hun respectievelijke zonen (de halfbroers Isaak en Ismaël, symbolische stamvaders van het jodendom en de islam) werd ook besproken in latere islamitische en rabbijns-joodse bronnen. Zo wordt de Zamzam-bron, een belangrijke trekpleister tijdens de jaarlijkse *hadj* of pelgrimstocht naar Mekka, door moslims beschouwd als de plaats waar God Hagar en Ismaël van de dood redde tijdens hun wanhopige zoektocht naar water in de woestijn waar ze door İbrāhīm (Abraham) waren achtergelaten.

Schilderij *Hagar en Ismaël in de woestijn* van François-Joseph Navez (Charleroi, 1787 – Brussel, 1869).

Bron: François-Joseph Navez - eigen werk, Michel Wal, 2010, CC BY-SA 3.0, Wikimedia Commons

In overeenstemming met Genesis 21 vond deze goddelijke redding, die gepaard ging met de belofte dat uit Ismaël een groot volk zou voortkomen, echter niet plaats op het Arabisch Schiereiland in wat nu Saoedi-Arabië heet, maar wel in de buurt van Berseba in het zuiden van de huidige staat Israël. Bovendien was het volgens de Bijbeltekst Sara die Abraham had aangestookt zodat Isaak later als enige aanspraak zou kunnen maken op de erfenis van zijn vader. Het negatieve beeld dat in de Hebreeuwse Bijbel van Ismaël geschetst wordt, dat van ‘een wilde ezel van een mens’ (Genesis 16:12) die in onmin leeft met al zijn verwanten, werd logischerwijze niet nagevolgd in islamitische bronnen, in tegenstelling tot zijn portrettering in de Koran als een gezant en een profeet, die ‘zich hield aan zijn toezegging’ (soera 19:54). Zijn omschrijving als een geoefend boogschutter (Genesis 21:20) werd dan weer wel overgenomen in de islamitische traditie, die aan Ismaël en zijn vader ook een rol toebedeelde in de wederopbouw van de Kaäba (die door de zondvloed in de tijd van Noach [Nūḥ] verwoest was).

Nog een opmerkelijk verschil tussen beide overleveringen betreft de vraag welke zoon er door Abraham/Ībrāhīm werd uitgekozen als voorgenoemen slachtoffer in zijn memorabele beproeving (en ook waar dit offer precies voltrokken zou worden – respectievelijk op de berg Moria [beschouwd als de Tempelberg in Jeruzalem]/bij de Kaäba [of in Mina nabij Mekka]). Daar waar in Genesis 22 Isaak bij naam wordt vermeld, laat de Koran het in het midden en is er onder vroege islamitische exegeten ruimte voor discussie, maar gaan de meeste moslims er al eeuwenlang van uit dat het Ismaël was. Overigens is het vervangoffer, een ram, in beide tradities gelijk en is het islamitische *Īd al-Aḍḥā* (Offerfeest) een jaarlijkse herinnering aan het verhaal van de beproeving van Ībrāhīm, die bereid was zijn zoon te offeren als een ultieme daad van gehoorzaamheid aan God.

Een bijzondere rabbijns-joodse commentaar, Genesis Rabba 55:4, die net zoals de Bijbeltekst dateert van voor de opkomst van de islam, haalt een merkwaardig argument aan om de rivaliteit tussen Isaak en Ismaël te beslechten, namelijk de leeftijd waarop de halfbroers besneden werden, respectievelijk op acht dagen (Isaak) en op dertien jaar (Ismaël, conform Genesis 17; hun vader was negenennegentig jaar toen hij besneden werd als teken van het verbond tussen God en Abrahams nazaten):

Isaak en Ismaël waren aan het bekvechten met elkaar, de laatste zei: 'Ik ben geliefder dan jij bent omdat ik besneden werd op dertien jaar.' De eerste antwoordde: 'Ik ben geliefder dan jij bent omdat ik besneden werd op acht dagen.' Ismaël repliceerde: 'Ik ben geliefder dan jij bent, want ik had kunnen protesteren maar deed het niet.' Tezelfdertijd riep Isaak uit: 'Indien de Heilige Gezegend zij Hij [God] zich nu aan mij zou openbaren en me zou vragen om één van mijn ledematen af te snijden, zou ik niet weigeren!'

Deze laatste uitroep sluit goed aan bij andere rabbijns-joodse bronnen die Isaak voorstellen als een gewillig slachtoffer in het bovenvermelde verhaal van de beproeving van Abraham. Het is bovendien interessant om te vermelden dat de jongensbesnijdenis ook binnen het hedendaagse jodendom nog op de achtste dag na de geboorte wordt uitgevoerd, daar waar binnen de islam de leeftijd waarop een jongen besneden wordt sterk afhankelijk is van lokale gebruiken en varieert van kort na de geboorte tot de leeftijd van dertien jaar of nog iets meer. Afgezien van dit verschil heeft het feit dat zowel islamitische als joodse jongens in tegenstelling tot hun christelijke en andere leeftijdsgenoten worden besneden in de laatste jaren geleid tot een eerder onverwachte joods-islamitische alliantie, nu er in diverse Europese landen vraagtekens geplaatst worden bij de jongensbesnijdenis om religieuze/andere dan medische redenen. Hierbij worden heftige debatten gevoerd over kinderrechten, kindervelzijn en lichamelijke integriteit tegenover respect voor religieuze minderheden en het vrijwaren van godsdienstvrijheid.

❖ Naar een verbod op jongensbesnijdenis?

Tot nu toe hebben deze controversiële discussies (zeker in tijden van groeiend antisemitisme, islamofobie en antimigratie-activisme) nergens tot een effectief verbod op rituele jongensbesnijdenissen geleid, ondanks de aanzienlijke stappen in die richting ondernomen in sommige landen (bijvoorbeeld in Duitsland in 2012 en nog steeds in IJsland). In België werd er in 2017 een (niet-bindend) advies uitgesproken door het Belgisch Raadge-

vend Comité voor Bio-ethiek dat aanraadde om niet-medische jongensbepijpenissen niet langer te laten terugbetalen door de ziekenfondsen (iets wat in Nederland al langer niet meer werd vergoed).

Joods-christelijke beschaving, joods-islamitisch conflict?

De vrij jonge termen ‘joods-christelijke’ beschaving, cultuur of traditie (die dateren van de negentiende eeuw en in de loop van de twintigste eeuw verder aan populariteit wonnen) worden in toenemende mate gehanteerd door Europese beleidsmakers, politici en populisten en lijken in sommige gevallen vooral tot doel te hebben de moslims – een in tegenstelling tot de joden en de christenen relatief nieuwe bevolkingsgroep in Europa – uit te sluiten.

❖ De leider van de ChristenUnie als opperdhimmi!

Ook sociale media worden meer en meer in deze woordenstrijd ingezet, zoals dit Twitterbericht illustreert:

Rouvoet zegt dat ik joods-christelijke traditie misbruik in mijn verzet tegen de islam. De leider van de ChristenUnie als opperdhimmi! (15 jan. 2010)

Bron: Twitter

Aan het woord is Geert Wilders (geb. 1963), de partijleider van de Nederlandse Partij voor de Vrijheid (PVV), die bekendstaat als een uitgesproken islamcriticus. André Rouvoet (geb. 1962) van de ChristenUnie was ten tijde van deze tweet minister voor Jeugd en Gezin en vicepremier in het kabinet-Balkenende IV, dat een maand later zou vallen en in oktober 2010 zou worden opgevolgd door het kabinet-Rutte I (gevormd met gedoogsteun van de PVV). Door Rouvoet hier als een ‘opperdhimmi’ te bestempelen, zet Wilders zijn politieke tegenstrever neer als iemand die zich onderwerpt aan de islam. Hierbij verwijst hij naar het juridisch statuut van niet-moslims (*dhimmīs*, aanvankelijk met name onderworpen joden en christenen) binnen de islamitische staat, zoals dat werd geregeld door het Pact van ‘Umar (vaak toegeschreven aan de bovengenoemde tweede kalief ‘Umar ibn al-Khaṭṭāb; zie infra hoofdstuk 1).

In historisch perspectief is deze tegenstelling tussen een vermeende ‘joods-christelijke beschaving’ en een historie van ‘joods-islamitisch conflict’